स्कारैर्गुणवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति, हेयं तत्परिज्ञातम्। प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किञ्चिदपरिज्ञेयमस्ति। द्वितीयामाह क्षीणा इति। प्रान्ततामाह न पुनरिति। तृतीयामाह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधिसाध्यं हानं न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः। चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितः विवेकख्यातिरूपो हानोपायः, नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेषः। एषा चतुष्टयी कार्य्याविमुक्तिः, समाप्तिकार्य्यतया प्रयत्ननिष्पाद्या दर्शिता। क्वचित् पाठः कार्य्यविमुक्तिरिति कार्य्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः। प्रयत्ननिष्पाद्यामुक्त्वा तद्निष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी इति। प्रथमामाह चरिताधिकारा बुद्धिकृतभोगापवर्गकार्य्येत्यर्थः। द्वितीयामाह गुणा इति प्रान्ततामाह न चैषामिति। तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतमिति। अनौपचारिकं मुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति' विवरणम्। चित्तमेव भूमिः क्षेत्रम्। २चित्तरूपक्षेत्रे तस्मिंश्च मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपैः संस्कारैः संस्कृते समाधिलाभः इति योगशास्त्रे प्रसिद्धम्।

चित्तविक्षेप पु० ६त०। पात० सूत्रभाष्याद्युक्तेषु योगान्तरायभूतेषु व्याध्यादिषु नवसु। ते च यथा "व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याऽविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः" सू०। "अथ केऽन्तरायाः? ये चित्तस्य विक्षेपकाः के पुनस्ते? कियन्तो वेति? भवन्ति नवान्तरायाश्चित्तविक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिः, एतेषामभावे न भवन्ति पूर्व्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः। व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम्। स्त्यानम् अकर्म्मण्यता चित्तस्य। संशयः उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं, नैवं स्यादिति। प्रमादः समाधिसाधनानामभावनम्। आलस्यं—कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः। अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः। भ्रान्तिदर्शनं विपर्य्ययज्ञानम्। अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः। अनवस्थितत्वं—प्राग्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा। समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति एते चित्तविक्षेपाः नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते" महर्षिवेदव्यास भाष्यम्। "पृच्छति—अथ के इति। सामान्योत्तरं—ये इति। विशेषसंख्ये पृच्छति—के इति। उत्तरं—व्याधीत्यादिसूत्रम्। अन्तरायाः नव, एताश्चित्तवृत्तयो योगान्तरायाः = योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकाः। चित्तं खल्वमी व्याध्याद्योयोगाद्विक्षिपन्ति अपनयन्तीति विक्षेपाः। योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह,—सहैत इति। संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्तयो व्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्य्यात्तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः। पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति। धातवो वातपित्तश्लेष्माणः शरीरधारणात्, अशितपीताहारपरिणामविशेषो रसः करणानीन्द्रियाणि तेषां वैषम्यं न्यूनाधिकभावः। अकर्म्मण्यता कर्म्मानर्हता। संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं सत्यप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्य्यासयोरभेदे उभयकोटिस्पर्शास्पर्शरूपाऽवान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः। अभावनमकरणं तत्राप्रयत्न इति यावत्। कायस्य गुरुत्वं कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा। गर्धः तृष्णा। मधुमत्यादयः समाधिभूमयः लब्धभूमेर्यदि तावतैव सुस्थितमन्यस्य समाधिभ्रेषः स्यात्ततस्तस्या अपि भूमेरपायः स्यात्। यस्मात् समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यात्तस्मात्तत्र प्रयतितव्यमिति" विवरणम्।

चित्तविद् पु० चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद्—क्विप्। बौद्धभेदे आशयाभिज्ञे त्रि० [उन्मादरोगे हेमच०।

चित्तविप्लव पु० चित्तस्य विप्लवोऽनवस्थानं यस्मात् ५ब०।

चित्तविभ्रम पु० चित्तस्य विभ्रमो विशेषेण भ्रमणमनवस्थानं यस्मात् ५ब०। उन्मादरोगे अमरः। "अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः" भा० स्वर्गा० २अ०

चित्तल पुंस्त्री चित्तं लाति मनोहरत्वात् ला—क। मृगभेदे। "असिततिलोद्भवतैलविपक्वं लवणयुतं नवहिङ्गुरसाढ्यम्। त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्रं बहुगुणचित्तलमांसमनर्घम्। रसे पाके च मधुरं रक्तपित्तविनाशनम्' शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

चित्तवृत्ति स्त्री ६त०। चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पा०। तद्भेदाश्च पञ्चधा क्लिष्टाशब्दे १३४४पृ० उक्ताः।

चित्तसमुन्नति स्त्री सम्+उद् नम—क्तिन् ६त०। १चित्तस्य सम्यगुन्नमने तद्धेतौ २गर्व्वे अमरः।